

РЕВОЛУЦИОНАРНА БОРБА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА ЗА ДРЖАВНО УРЕЂЕЊЕ СРБИЈЕ НА САМОУПРАВНИМ ОСНОВАМА

Почев од устанка за ослобођење од Турака (1804—1815), Српски народ је непрекидно ратовао. У првој половини XIX века борба је уперена против феудализма и феудалних остатака, као и за очување самоуправног уређења у локалним заједницама — селима и кнежинама — угроженог од аутократске власти „домаћих господара”. Познате су буне сељака и војвода „под Караборђем”. За кнеза Милоша Обреновића забележено је да је од „десет година своје прве владавине само три провео на миру”.

Класни карактер народних буна изражен је нарочито на Тополској скупштини представника нахија Београдског пашалука (1825) речима: „Кад би народ могао вазда давати, и Турци би му били добри.” Или: „да се не суди без кнежине”, јер „тешка је рана одсечена глава”, итд.

По утврђивању аутономије Србије у оквиру Турске (1830, 1833) борба народа не престаје. Његови захтеви за ограничењем власти кнеза Милоша и доношења устава изражени су „у старешинској буну” 1835. После неуспелог покушаја са Сретенским уставом од исте године, Турским уставом од 1838. године ограничена је кнежева власт. Али је народу, уместо Милошевог „самовлашћа и беззакоња”, наметнута олигархија „уставобранитеља” успостављањем Државног савета, са доживотним саветницима, одговорним за свој рад и поставке једино пред Портом. Зато се борба народа и даље настављала, па су, после неколико буна и преврата, отерани са власти и кнежеви и уставобранитељи (1839, 1842, 1858) — да би се у преврату од 1858. поново на престолу Србије учврстили Обреновићи.

Међутим, од средине XIX века или, тачније, од 1848. године, народни „бунтови” примају све више карактер борбе за демократизацију унутрашње управе, кроз истовремена настојања и народа и кнеза да се прошири аутономија Србије у односу на Турску, што је једно с другим неминовно повезано.

1. Појава либерала

У сукобе између „народа и власти” убацује се нова друштвена снага, либерали, који настоје да народ отргну из руку „старешина”, који су њиме манипулисали у међусобној борби за власт.¹

Већ револуционарне 1848. у Паризу се налазило неколико стипендиста чије су политичке оријентације узнемиравале српску владу. „Узнемирујуће” вести дошле су Илији Гарашанину од Јована Мариновића, који је, исто тако, „послат” у Париз на две године, да

¹ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1922, 11—13.

„Доврши“ раније започете студије. У свом одговору Мариновићу, Гарашанин извештава да је писао „у поверењу г-ну Симићу“ (председнику Државног савета) — да се „својом умешношћу стара предупредити у њима сваке фантазије...“ — Јер „да чеду врло рђаво проћи ако се у Паризу таквом злу научили буду да мисле ако ко француски зна, да може и влијаније (утицај, Р. Г.) имати у народу српском...“ („Француска наука само у разумној глави може притељству од ползе бити“).²

Неколико година доцније, кад се и сам нашао у Француској, Гарашанин пише (13. јуна 1853) да се наше „Паризлије“ на школовању „више кваре него сами Парижани“. При том је мислио на њихово испољавање либералних политичких идеја које су владале у револуционарној Европи.

Кад су неки од стипендиста, повратком из иностранства, почели да пропагирају да су и Србији неопходне „политичке слободе“ („да се развије слобода и да се доврши дело независности српске“), Гарашанин је либерализам младих интелектуалаца свео на „тражење већих звања“ („то је у нас либерализам“), позивајући да „нек му се један либералиста покаже који је тај либерализам из других узрока практицирао“ („Груић, Милован Јанковић, некакав професор подугимназије Илић, Стаменковић и тима подобни јесу лица од највеће подлости, какве Србија ни у ком још показала није. Хоће ли из свега овог и какве друге цељи бити осим да једни чиновници друге замене...“).³ Гарашанинова нетрпељивост је ишла дотле да им је порицао сваки значај: „Код нас у Србији заиста није фајде од научених и школованих и способних људи. Та сорта некако нам се не држи и зато се још све једнако мора секиром тесати“ („Они први бише Швабе, а ови други Французи, дакле, шта треба једанпут чинити да буде Срба научених?“).⁴ Мада је са либералима сарађивао 1858. године, као министар унутрашњих дела оправдано је сматрао да су „француске“ и „немачке“ буржоаско-демократске идеје, које су у Србију уносили стипендисти — на што је и мислио Гарашанин називајући их „Швабама“ и „Французима“ — неспојиво са олигархијском уставобранитељском владавином.

Либерализам је, међутим, нашао места и у ондашњој оскудној штампи. Наводи се чак за *Шумадинку* — забавни и књижевни лист, који је покренуо Љуба Ненадовић (5. јануара 1850) — да је представљао „дрво гласило либералних идеја“. Љуба Ненадовић окарактерисан је као писац са „републиканским симпатијама“. Зато је *Шумадинка* и забрањена (4. августа 1850, што је Ненадовић објавио звоњавом са Саборне цркве). У *Српским новинама* је саопштено да је *Шумадинка* забрањена због заступања „револуционарноанархистичких интереса“.⁵

Либерали су живо учествовали у „преврату“ 1858. године настајећи да се уведу „грађанске слободе“ (слобода штампе, личности, општинска самоуправа и парламентарна владавина). Зато су „скупштинаре“ мобилисали против режима, тражећи и смењивање саветника и збацивање кнеза Александра Карађорђевића (који

² Из *Писма Илије Гарашанина — Јовану Мариновићу*, књ. I, стр. 2. — у Паризу су се тада налазили, као стипендисти: Коста Магазиновић, Филип Христић, Борбе Атанасијевић, Димитрије Црнобарац, Димитрије Матић и Љубомир Ненадовић, будући министри и јавни радници.

³ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу* I, 85.

⁴ Исто, 159.

⁵ Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791—1912.*, Београд 1911.

је одбио да поднесе затражену оставку), као најодговорнијег за тешко стање у које је земља доведена. У „акту оптужбе“ против кнеза изнета су и кнежева „гажења“ Устава и закона. Кнез је окривљен не само за прекорачење својих компетенција одређених Уставом, већ и за „недела“ чиновника и других органа.⁶ Кнез Александар Карађорђевић је збачен и поново је враћен на престо Милош Обреновић (1858—1860). Повратком кнеза Милоша престала је и власт уставобранитеља.

Истовремено, како је забележено „у сеоским кафаницама, уз помоћ ракије, претресало се о томе ко треба да дође за капетана, а ко за писара, јер су то државни органи с којима народ има највише посла“. Затим се „хук за мењањем чиновника преноси и у општину“. — „Тражи се нов избор кметова и ново устројство општина, — ново устројство по коме ће у будуће поред кмета бити и нека врста сеоске скупштине.“⁷

У многим местима раскмећивани су кметови и постављани други. Због тога је начелник округа крушевачког затражио од Попечитељства унутрашњих дела да се „пооштре налози да нико од законских наредби не одступа“, односно, да се „народ посаветује да кметове сада не дира као што се је противу ових јако оплачио (?) и као што захтева да се неки без показане кривице кметства лише“.⁸

Имајући у виду револуционарно стање у земљи — ипо обавештењу да неки „Милован Бошњаковић... људе подстрекава, да власти послушност отказују и да кметови са звања збаце“, и уз захтев да се исти „надлежно за ово казни“ — Попечитељство унутрашњих дела је одговорило само „општом наредбом противу нереда“.⁹

Насупрот томе, начелник рудничког округа је упутио истом Попечитељству „мненије своје како би добро било бирати кметове“.¹⁰

На предлог начелника рудничког округа, кнез Милош је одговорио да се „учини наредба“ од стране Попечитељства унутрашњих дела и „одсада полицијске власти бирају кметове, како по варошима тако и по селима“.¹¹ „Наредба“ указује да се кнез Милош, и за време своје друге владавине, није могао помирити с тим да народ бира кметове иако је дошао на власт уз помоћ једног „преврата“ и збацивање претходног кнеза од стране „народних депутата“. Народ је, излази, могао да смењује владаре, али не и општинске органе!

Међутим, попечитељство је опрезно поступило имајући у виду расположење народа, који се није задржавао само на промени општинских органа, већ је истовремено „жито грабио из општинских кошева“, делио општинску земљу и секао шуму „нештедице“.¹² Наиме, „решењем“ је наређено да се претходно „скупе

⁶ Акт оптужбе против кнеза саставио је Јеврем Грујић, главни „либерал“ на скупштини, по упутствима Илије Гарашанина. Објављен је 1922. на 60 штампарских страна већег формата и у седам одељака (Јеврем Грујић: *Затиси*, књ. I, Београд 1922, 179—239).

⁷ Сл. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 30—31.

⁸ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Деловодни протокол Министарства унутрашњих дела за 1859. год., књ. I под бр. 1215.

⁹ АС, Распис од 1. марта 1859.

¹⁰ АС, Министарство унутрашњих дела, фасц. XV. Р. 63/860, Документ № — 2217, од 26. марта 1860. књ. I, под бр. 2492 и 3665.

¹¹ АС, Деловодни протокол Министарства унутрашњих дела за 1860,

¹² Сл. Јовановић: *Друга влада Милоша и Михајла*, 30—31.

мишљења свију начелства” и да се та мишљења поднесу Државном савету „на решавање”, па да Савет донесе одлуку или о избору или о постављању кметова.¹³

Да би се несрећеном стању „крај учинио и нужан мир и поверење народа у власти повратило” — а на „многе тужбе на чиновнике, свештенике, учитеље и кметове” — кнез Милош је упутио акт „свима попечитељствима” да се „изашиљу у народ комисије за извештање и ислеђење поменутих тужби”.¹⁴

Народ се жалио комисијама на кметове и начелнике, углавном, због примања мита, неправилности при скупљању пореза, о т и м а њ е земље од стране ових органа, и нарочито, на њихово „самовластије”.

Тужбе против кметова су, најчешће, садржавале и захтеве за материјалном надокнадом причињене штете или за „окаљану част”. „На пример, за сваку примљену батину искали су по један дукат: толико су тачно проценили издржани бол и срам од једне батине. У предсобљу изванредних комисија могло се видети како се кмет шапатам погађа са својим батинаним сељаком, дреши кесу — и сељак одустаје од тужбе.”¹⁵ Али, и поред тога, многи кметови су на тужбе смењени, а исто тако и начелници.

Неки од оптужених су прелазили у Турску да би избегли осуду.¹⁶

Успостављене комисије, за утврђивање злоупотреба чиновника, нису биле нарочито ефикасне. Јер, менталитет чиновника и начин њиховог поступања према народу није се изменио ни после судских одлука. Исто тако, неке друге знатније промене, н а б и л о к о м п л а н у, нису везане за другу владавину кнеза Милоша.

Напротив, ускоро по доласку у земљу заузео је став у погледу „партајства”: „И за партаје нећу ни да чујем никакве, мени је сав народ једна партија, па тако хоћу да сви чувствујемо. Партије су много зла нанеле овој сиромашној земљи, и крајње је време тога се једанпут оставити, па сви да радимо сложно и братски сваки у своме кругу за благо народа који нас плаћа и издржава.”¹⁷

Зато се после његове смрти (1860) наставило заоштравање сукоба између либерала и његовог наследика, кнеза Михаила, пошто се „партајство” у Србији није могло искоренити.

*
* *
*

Кад је кнез Михаило Обреновић преузео власт 1860. године, економска основа режима није се знатније разликовала од претходне. Настављено је учвршћивање буржоаског аграрног поретка даљим сужавањем могућности развоја екстензивног сточарства и прелазом на примитивну земљорадњу и ситносопственичку пољопривредну производњу. Због тога се и социјална структура становништва кретала према законитости таквог развитка. Процес раслојавања 90% сеоског становништва карактерише се и даље истим појавама: израстањем газда-трговаца и зеленаша из сељачког дру-

¹³ АС, Деловодни протокол Министарства унутрашњих дела за 1860. год. под бр. 3665.

¹⁴ Зборник закона и уредаба, бр. XII, Београд 1859, 32—35.

¹⁵ Сл. Јовановић, у. д., 35.

¹⁶ АС Деловодни протокол Министарства унутрашњих дела за 1860. год. под бр. 3407.

¹⁷ Кнез Милош — чиновницима. *Српске новине* 26. II 1859.

штва, уз коришћење положаја у апарату власти и економских, политичких и породичних веза са владајућим круговима. С друге стране, осиромашење сеља се настављало не само услед зеленашког задуживања већ и због још масовнијег дељења породичних задруга.¹⁸ Мада је у општим кретањима грађанског друштва то представљало прогрес, већина раздружених домаћинстава повећала је слој сеоске сиротиње смањивањем поседа и немогућношћу њихове обраде без потребног инвентара и повчаних средстава. Одлив сеоског становништва у градове је исто тако био минималан услед неразвијености осталих капиталистичких облика производње, осим трговине. Илија Гарашанин наводи, 1860. године, да је „у народу глад и оскудност у новцима [...] Некакво незадовољство тако је притисло цео свет да се човек чудити мора”.¹⁹ Због тога је и донета одлука, на заседању Народне скупштине од 18. августа 1861. да се према „оном земљоделцу” коме се „поред покретног и непокретно имање сво за дуг прода” општина „управља као и према сваком дошљаку”, и одреди му, од општинске утрине „до 6 дана земље за обделавање коју, док год је жив, неће бити властан продати ни задужити”.²⁰

У „престоној беседи”, одржаној на истој скупштини („Преображенској” 1861. године у Крагујевцу), и кнез Михаило је указао на тешкоће са којима је имао да се носи у току своје владавине при остваривању свог унутрашњег и спољно-политичког програма. Узроке заосталости земље и народа и пропадању сељака видео је у нераду становништва и „у политиканству” у главним „бодестима” српског народа, по његовом мишљењу. „Сваки дан гледамо очима својим штетне и убитачне последице занемаривања радности наше.” Кнез је затим додао и то да је код нас политика била једина забава свију без разлике класа житељства: за плугом и за тезгама, у канцеларији за асталом и у меани на ћепенку, а о ономе од чега биће — и са њиме и свију нас — зависи: слабо је ко мислио”. Отуд је, како је наставио кнез, „велики терет у опште и у уређеним од векова земљама управљати, а многа је још већи управљати земљом, која је, као што мало пре рекох, назадна”. И како би кнез Михаило Србију „радо са осталим просвећеним државама успоредио”, то је „од велике потребе снажна потпора... свију чиновника, а поглавито оних који висока места заузимају, будући позвани својим положајем да дају правац мојих начела и себи подчињенима”. Наглашавајући тешкоће око избора „високих службеника” — пошто је „круг из кога би се узимали... за сада још мали”, кнез је избор „учинио онолико, у колико се он може најбоље учинити”, уз наду да ће убудуће „сва званија попуњити људима” „најврснијим и за посао најспособнијим”, а „по свом нахођењу”.²¹

Уз поменуते околности долазиле су и друге. Већ на почетку владавине кнеза Михаила проглашено је „опсадно стање” у низу срезова и коруга због омасовљења хајдучије и „лоповлука”. Да би се „пронашао начин” како да се „томе доскочи и на пут стане”,

¹⁸ „Од 1861—1863. год. био је свега 4.469 случајева да су се задруге делале, за прошле три године нарастао је број подељених задруга на 5.024. По овоме рачуну на сваку годину долази по 1.700 подељених задруга, а за ове последње три године поделило се скоро 600 задруга више, но претпоследњег трогодија” (Из извештаја министра унутрашњих дела Народне скупштине. Заседање од 22. IX 1867. год. *Протокол Нар. Скупштине*).

¹⁹ Из *Писама Илије Гарашанина*, књ. II, 69.

²⁰ Из *Протокола* са ванредног заседања Народне скупштине 1861, 75.

²¹ Исто.

образована је комисија од тројице државних саветника. Ови би пошли у народ и, проверивши стање на лицу места, предложили средства која би се „против зала тих дала употребити“. По повратку, комисија је саопштила да се хајдучија не може искоренити ушоравањем села, протеривањем породица хајдука и чак ангажовањем народа и војске — мада су ови „својим садејством против зликоваца... учинили лепе услуге земљи“, већ да су потребне и неке друге мере. Јер гоњени су често прелазили у Турску где су „остајали у пуној безбедности“.²²

У својим тежњама да измени затечено стање — и Србију „приближи“ просвећеним државама, кнез Михаило је пошао од преуређења унутрашње управе. По његовим концепцијама, земља се могла подићи из заосталости једино уз помоћ чврсте власти центрисане у рукама владара.

Међутим либерали су представљали најодлучнију опозицију и владавини кнеза Михаила Обреновића, па је и сукоб између кнеза и либерала био неизбежан.

Владимир Јовановић, најистакнутија личност међу либералима, наводи у чланку о једномишљенику Стојану Бошковићу, да су их званичне новине називале „јакобинцима“ и „дрвењацима“.²³ Због такве политичке оцене Јеврем Грујић је ухапшен (1864), а Јовановић и Бошковић су се склонили у иностранство. Јовановић је 1864. године покренуо лист *Слобода* (од 1865 — *Српска слобода*) у Женеви који је стално растурао и у Србији и у коме је општо нападан режим кнеза Михаила.

На позив Светозара Милетића, Владимир Јовановић прелази (1866) у Нови Сад где преузима уређивање „слободоумног“ листа *Застава*, који се, исто тако, критички односио према режиму у Србији.

2. Појава Светозара Марковића и борба против режима

Групи тадашњих либерала припадао је и Светозар Марковић. Међу сарадницима и *Заставе* и *Србије* појављује се све чешће и његово име.

Светозар Марковић рођен је у породици полицијских чиновника 1846. године. Отац му Радоје Марковић био је срески, а деа по мајци, Јеремија Здравковић, окружни начелник. И један и други учествовали су у „преврату“ у коме су „свргнути Обреновићи“ (1842). И Светозар је оставио неке податке о породици. Наиме, да му је „деа по оцу био ајдук 20 година“ и „тако љут човек да му је једном... баба морала да вада опанке око куће, као што се коњи вадају“. За свога оца наводи, поред осталог, да је „хтео да убије“ његову мајку „из пиштоља да је нису спасли присутни сељани“, што је „хтела да моли за његовог брата, кога је он у то време тукао на мртво име, у „праведном гневу“, што је овај чинио „по нека насиља по селу као капетанов брат“. — О свом деди „по матери“ навео је да је „био најстрашнији човек“ што га је он „познавао“.

Као што се види, сазнања о држању полиције према народу могао је Светозар Марковић да стекне — из прве руке. Отуд и његова мржња на бирократију и борба за „народно самоуправљање“ постају много разумљивији. Управо из борбе против биро-

²² Из Извештаја министра унутрашњих дела: *Протокол са заседања Народне скупштине 1864*, стр. 47.

²³ *Српски књижевни гласник*, књ. XX, стр. 428, Београд, 1908.

кратког управљања Србијом произићи ће и његове концепције о њеном уређењу на самоуправним основама.

Године 1870. враћа се у Србију, из Швајцарске, пошто је изгубио стипендију због неких навода у чланку *Српске обмане* који је објавила новосадска *Застава*. Управо у том чланку се најављује и његова будућа политичка активност, узрочно повезана са приликама и друштвеним односима у Србији, као и цео један политички програм са социјалистичком идеолошком подлогом. Истовремено, у овом чланку се наглашава раскид са либералима због њиховог одступања од првобитног става и прихватања сарадње са владајућим круговима и учешћа чак и у конзервативним владама.

У *Српским обманама* Светозар Марковић је прво изнео најоштрију критику „намесничког режима“ који је успостављен после смрти кнеза Михаила (1868). Међу наводима налазе се и ове оцене и мишљења због којих је Марковићу ускраћена стипендија: „За осам година владе кнеза Михаила владао је у Србији модеран европски бирократизам помешан са ђефовима из старог кабадахског времена.“ „Система која је притискивала народ за све време владе Карађорђевића (и уставобранитеља, *Р. Г.*) не само да се није ни у даку променила но се је још извела доследније, и а у ч н и је.“ „У Србији је све остављено властима.“ „Само одушевење народа остављено је да се фабрицира ‚кнежевским указом‘ за 24 сата кад буде његова воља.“ „Обреновићи се утврдише на престољу, утврдивши бирократску систему владе, а слобода се српског народа сахрани још дубље но што је била пребе.“

Са општих оцена режима Обреновића, Марковић, у чланку, прелази на критику одредаба Устава од 1869, који су, наводно, довели намесници да би се изменило постојеће стање и увеле „слободе“ на којима су инсистирали либерали. Идући од члана до члана Устава, Марковић констатује, поводом садржине 25. чл. (који каже да се „слободе личности и право сопствености ујемчавају и не подлеже никаквом другом ограничењу осим ономе које закон прописује“), да „по данашњим законима сваки Србин се може затворити, на прилику, на основу једног подозрења“.

О „слободи штампе“, коју Устав прокламује, каже: „то је овако: све новине и књиге печатају се (штампају — *Р. Г.*) без цензуре, али влада може, ако нађе за нужно, да их узапти пре но што су се растуриле у публику и да писца или уредника под суд стави. . . онда писац вуче двојну каштигу: прву по кеси што је већ печатао књигу или новине, а другу што суд досуди, и то све за мисли које се нису читале у публици“. Закључак: „То значи: влади се ‚законом‘ одобрава насиље, грађанима се ‚уставом‘ одузимају њихова најсветија права.“

О бирократији, критикованој и на скупштини 1858. од стране либерала, Марковић примећује: „бирократска система остаје сва недирнута; још се овим уставом јаче утврђује почем се чиновници стављају ван народа и над народом. Они не долазе у скупштину по избору, али се зато од њих поставља четвртина свију народних представника („владини посланици“, *Р. Г.*). А ко их поставља? Они сами.“ „Они исти начелници, капетани (срески начелници — *Р. Г.*) судије итд., против којих народ виче, и за које се боји да му не добу на скупштини, они исти постају велике судије, саветници и министри, дижући један другога по реду који су они сами прописали. Исти, дакле, чиновници шаљу један другога у скупштину, они исти решавају да ли може који од њих доћи под суд. . . итд. итд., као што је и све остало у рукама чиновника.“ „Кад се само спомене коме од наших бирократа да се то све преда у руке народу да се он сам

за себе стара, спопада га ужас. Растројство! Револуција! Анархија! Повратак времена Робеспјера! — то су фразе које су им готове сваког тренутка да нападну сваког подозривца који се усуђује да сумња у корист њиховог туторовања над народом." „Код нас се не верује народу да он разуме своје потребе, а верује се једном капетану или начелнику који је, може бити, започео своју каријеру од пандура или ћирице кнежевог и који је мање „интелигентан“ но и најпростији грађанин."

Поводом ускраћивања слободног учешћа народа у локалним телима, Марковић наводи: „народу се не признаје да уме да мисли о својим непосредним потребама: а признаје му се да уме да мисли о општим државним потребама: да долази у парламенат, да дебатује о државним законима, где се иште не само знање потреба целог народа, већ се захтева да се зна какве ће последице донети какви закони, дакле, да се знаду закони друштвеног развика у опште. Зар то није комедија!" („Кад народ бира кнеза, намеснике и другу господу, коју познаје само по имену, онда је он паметан, али кад народ хоће да бира каквог ситног чиновника... кога... сваки познаје у главу — онда народ најједном полуди, па не може да га позна...").

Истовремено, Светозар Марковић и либералима поручује: „Пречистите рачуне са својим илузијама са којима варате већ ево 10 година и себе и цео српски народ! Решите једном: може ли се помирити „народна династија“ и „народна слобода“?"²⁴

У одговору на питање министра просвете Матића, да му каже „као поштен човек“ да ли је он „казани чланак писао“ („ако ви нисте писац, најбоље ћете уверење о томе дати кад у *Застави* јавно кажете“ — пошто је чланак потписан са: „један Србин из Кнежевине“). — Светозар Марковић је још оштрији у нападима на режим. Револтиран на могућност да се „извуче“ од одговорности ако се јавно одрекне ауторства — и то на инсистирање министра просвете — он расветљава и положај „државног питомца“: „Он је дужан да се свесно труди да потпуно усвоји науку ради које је послат и ако је он то учинио, он је испунио све обавезности државног питомца спрема народа.“ — Или, „Зар се политичка начела државног питомца не смеју разликовати од политичких начела министра и владе уопште? Нашта се онда шаљу питомци да изучавају разне политичке и социјалне науке? Ваљда да би њак држао као свету истину све што долази од власти!“ Затим, поставља питање Матићу, као „либералном министру“: по чему се онда „разликује ваше гледиште на обавезаност државног питомца од гледишта г. Цвркића?“ (министра који је „код свију либералаца тадашњих, међу које се и ви бројасте, господине, стекао име тирана коме је циљ само да се одржи на влади и био је за све време предмет њиховог нападања и презирања“). „Тако исто, тражити од нас да ми сматрамо династију онако као што је сматра шумадијски сељак, да ми у њој видимо „божје помазанике“, да ми држимо да је довољан тај један факт да извесна династија влада земљом па да се на народ излију све божје благодети — то је опет противно нашој образованости, начелима науке којој смо се учили.“ „Природно је, дакле, сасвим што ја не признајем да иједна династија, иједан човек може „заслужити“ да влада једним народом. Влада се мора непрестано заслуживати, тј. влада мора бити непрестано корисна народу па да има право на опстанак.“ После ових навода Светозар Марковић пита министра Матића: „Шта има,

²⁴ Сви цитати наведени из чланака: *Српске обмане. Сабрани списи*, књ. I, издање „Културе“, Београд 1960. стр. 153—187.

дакле, у мом чланку што би било претерано? Који су то изрази којима ви ни предиката нисте умели да нађете?"²⁵

Оно што у чланку представља део будућег програма Светозара Марковића формулисано је на више места — и у неким ранијим освртима — а што би помогло народу да не остане у положају онога који само „плаћа порезе, сноси кулуке и вуче батине и који мора да сматра као највећу срећу ако му се дозволи да умре за „свога господара“. У основи, већ тада се код њега учвршћује уверење, кога ће се држати до краја живота, да је: „самоуправа код своје куће, у општини и у округу — темељ на коме се оснива слобода народа. Разбирајући о стварима које га се непосредно тичу и које он изближе познаје, он би се научио да води рачуна и о онима што се тичу целог народа — целе државе. С том установом, са слободом говора, рада и удруживања народ би извојевао брзо своје суверенство и у „парламенту“ — скупштини, па ма како била скучена и октронсана.“ Да би се то постигло, сматра „као прву потребу у Србији“ „уништење бирократске системе“, пошто је, по његовом мишљењу, „народна самоуправа прва и једина школа живота за развитак политичке и грађанске свести народа. Већајући о својим непосредним потребама народ се учи да обухвати својим умом и потребе народа као целине — потребе државне“. Отуд је и убеђен да су „политичке и грађанске слободе“ — „неопходан услов за развитак сваког народа. Слобода је средство; мењање друштвених и економских одношаја народа, увеличавање умног и материјалног богатства народа — то је циљ народа.“²⁶

У контексту изнетих ставова Светозар Марковић завршава писмо министру Матићу овим речима: „Нама није ни најмање стало хоће ли се владе династије Обреновића завршити на IV Обреновићу, на његовом сину или унуку. Али нама је стало да се српском народу ујамче сви услови за његов свестрани развитак: да се свест српског народа развија непрестано; да се одузме свака могућност појединим частолупцима да превратима обарају владе које народ узакони; једном речи, да се српском народу даду све установе које му ујамчавају непрекидни развитак по правој линији, а не у ковитлац као што је досад ишло.“ — „Ово је моја политичка вера. Она је исказана и у чланку *Српске обмане* и ја мислим да ту нема ничег ни ужасног ни незаконитог.“²⁷

Доношењем другог Устава 1869. године озакоњено је право скупштине да расправља о законима и, уз законе, о проблемима које они регулишу, пако су његове одредбе сужавале оквире за успостављање парламентарне владавине. Повезано с тим долази шири развитак штампе, тако да је у Београду 1871. године излазило 188 листова и публикација. Светозар Марковић покрене први социјалистички лист на Балкану — *Радник* — 1. јуна 1871. (забрањен 7. маја 1872). Под уредништвом Светозара Марковића покренут је

²⁵ Из отвореног писма г-ну Матићу. Исто, 187—201.

²⁶ Из чланка *Српске обмане*. Исто, 178—179. и 181.

²⁷ Писма г. Матићу, стр. 201. У чланку (из 1868) „Шта треба да радимо“ износи сличан став: „Напредак народа у свим гранама зависи једино од његовог умног развитка, а умни развитак зависи једино од могућности сваког појединог да управља свој ум, од слободе и народне самоуправе“. (*Сабрани списи* I, 68—69).

у Крагујевцу (8. новембра 1873) и лист *Јавност* — за „науку и политику”. Циљ му је био да „износи на јавност све што народ тишти у извесном тренутку”, уз предлоге социјалних и политичких реформи у „корист народа”.

Како је и *Јавност* имала кратак век — 15. јула излази *Глас јавности* (до 31. новембра 1874), а затим Светозар Марковић покрене 1. јануара 1875. *Ослобођење*. Овај лист га је надживео само за десет дана, пошто је забрањен 14. марта 1875. (Марковић је умро 26. фебруара 1875. по старом календару).

У свим овим листовима — за своје петогодишње публицистичке и политичке активности — Светозар Марковић је био и главни сарадник. Његове критике намесничког режима и конзервативних влада, као и опортунистичког држања либерала, од којих се идејно одвојио, садрже истовремено и најпечатљивију слику привредних, социјалних, политичких и културних прилика у Србији. Те критике су готово увек прожете залагањем да се нађу конкретна решења ради подизања народа из опште заосталости, како у датом тренутку, тако и „у будућности”. Преуређење Србије на самоуправним основама сматрао је Светозар Марковић основним условом за остваривање постављеног циља, тј. изградње социјализма.

3. Предлози Светозара Марковића о уређењу српске државе

Светозар Марковић је изнео свој програм почев од уређења општина, и то поводом Закона о општинама, који је кнез Михаило Обреновић донео 24. марта 1866.²⁸

Ступајући на престо 1860. године кнез Михаило је низом претходних закона обезбедио, како је већ наведено, да се „кроз целу државну управу проведе једна воља: воља кнежева”.²⁹ И општинске управе подређене су полицији до граница које су гарантовале „јединство власти” концентрисане у кнежеве руке.

Зато, износећи детаљно садржину Закона, Светозар Марковић ставља, као прву примедбу на Закон — „и најважнију” — „да наша општина није ни у чему самостална. Она стоји непрекидно под туторством полиције”. („Ако је кмет изабран по вољи или управо по жељи полиције, онда је он добар. Он може бити небрижљив у дужности, може чинити злоупотребе са општинским имањем, на њега се могу осипати тужбе — он остаје кмет, јер полиција налази да је... добар. Обратно, кад кмет није полицији по вољи, ма... био и највреднији и најспособнији и најпоштенији радник, она вечито налази нерад и незаконитост, тражи сваки час изјашњење, прави примедбе, шаље укорје, обуставља општи рад итд.”)³⁰

Пошто је указао на негативне последице полицијског „туторства” над општином, Светозару Марковићу „остаје да промотри каква треба да је организација општине, те да се самоуправа оствари тако како захтевају интереси чланова једне општине и интереси чланова целе државе, којој је општина члан”. Да би се, пак, одредила таква самоуправна организација, сматра да треба претходно разјаснити „који су месни, заједнички интереси чланова једне општине”, и „какав је положај општине у држави”, што се своди на разматрање односа између државе и општине.

²⁸ *Зборник закона и уредаба...* бр. 19, стр. 1.

²⁹ С л. Јовановић; *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, 193.

³⁰ С в. Марковић, *Сабрани списи*, III (1965), 298.

При одређивању „месних заједничких интереса чланова општине“, Светозар Марковић, међутим, у свом навођењу, не иде даље од општинских задатака одређених законом од 1866. године, тј. од „чувања личности и имања, бриге о болесницима, о сиротињи и сирочадима, јавним општинским грађевинама, мостовима и путовима, школама и руковања са заједничком — општинском имовином“. Али, зато, додаје закључак да, „уколико су ове заједничке потребе сасвим месне, утолико чланови једне општине имају право да се организују сасвим самостално (без утицаја државе), да те потребе по својој вољи и увиђавности намирјују“.

И у државним задацима, исто тако, полази од прокламативно постављених циљева. Држава, наиме, „као целина једног народа, представља и заступа интересе целог народа спрам других држава, она је заступник интереса појединих својих грађана, где би били нападнути од стране државе; држава уређује војну снагу — заштиту од спољњег непријатеља; држава се стара: о саобраћају, о јавном реду и сигурности у целој земљи (суд и полиција), о образовању грађана“ („за развитак знања и поштења“), о здрављу грађана и стоке, о развитку земљорадње, занатства и трговине и „управља приходима и расходима земаљским“.

По набрајању надлежности општине и државе, закључује: „да све заједничке потребе у држави обухватају све оне заједничке потребе у општини. Они интереси који су у први мах изгледали као месни, кад се промотре дубље, показују се као заједнички интереси целе државе“. Затим, ставља примедбу да су због тога „неки људи од науке дошли на ту мисао да оправдају мешање државе у општинске послове због сваке ситнице — боја у интересу целине.“ (услед „неразумевања природних односа између општине и државе“).

Светозар Марковић „не сумња“ да је у „интересу свију грађана јавни ред и сигурност у целој земљи, а тако исто и признање општих правних начела (закона) у свакој општини“. Сматра, међутим, да из тога никако не истиче потреба да нека централна власт поставља чуваре реда и сигурности и тумаче закона у свакој појединој општини. Мора се допустити да су већина грађана једне земље људи поштењивии...“, те да ће, према томе, и сами настојати да се одржи ред и законитост. („Ништа није луђе но претпостављати да већина грађана у земљи, већина општина итд. неће да ради оно што интереси свију захтевају.“).

Конфронтирајући задатке општине и државе, према законском тексту, и елиминишући тиме потребу надзора централних државних органа над општином преко полиције — на начин како је то законом предвиђено — Светозар Марковић изрођава на површину из многобројних параграфа да би јасно одредио делокруг државе и њен однос према општини на примеру просвете:

„Држава треба да обавезе општим законом све грађане да се старају о просвети: она може и треба да изради општи наставни и учбени план; да узакони начин како да се просвета у земљи уреди и да одреди законом колико појединац, општина или срез, спрам својих средстава, мора да прилаже на извршење тих закона. Али, само извршење тих општих закона она треба да остави општини — уколико то спада у круг општински, срезу — уколико долази у среску моћ, итд.“

„Ваља увек имати на уму да већина грађана у земљи жели да живи својим радом; према томе она жели ред и сигурност, просвету и сваки напредак који доноси бољитак сваком појединцу, дакле, и целом народу. Даље, ваља сматрати да су већина људи

толико разборити и увиђавни да ће умети увек да оцене рад, поштење и способност својих суграђана, с којима су сваки час у додиру; према томе, да ће они умети увек у свом блиском кругу да изаберу најбоље и најпоштеније људе, којима ће поверити вршење својих општих послова."

У организацији постојећих општина Светозар Марковић не уноси веће промене. Задржава: општински збор, суд и одбор. Али им зато мења улоге и значај. Најважнији орган у општини је — општински збор. Збор је извор и утока целокупне власти у општини.

Збор бира кмета (на годину дана), чланове општинског суда (помоћнике кмета) и одборнике; разматра и потврђује општински буџет, при чему су примедбе Збора обавезне; поништава „порески списак, ако нађе да није уређен као што треба“; збацује чланове општинског суда и одбора, ако нађе да су криви, и изабира друге (и пре истека рока на који су бирани); контролише рад суда и одбора, а напозив грађана, чији број „треба да се законом утврди“.

Општински одбор је — „непрекидно представништво општинско“. Одборници могу бити сви они — са правом гласа — у које грађани имају поверење. Одбор се састаје у одређено време и доноси закључке о свим општинским пословима (осим о „текућим као што су месна полицијска управа, суђење итд“), а које, затим општински суд има да изврши“.

У делокруг општинског одбора спадају сви они послови који су побројани и у општинском закону („утврђивање буџета, разрезавање пореза и приреза, одобравање разних издатака, руковање општинским непокретним имањем итд.“) Одбор врши контролу „над радњом општинског суда“, пошто се „не допушта никаква полицијска контрола“.

Светозар Марковић, према томе, „сву власт“ предаје у руке „чланова општине“, односно, општинског Збора, као: „При одређивању буџета општинског, чланови општински најбоље ће знати шта њима треба у општини, колико могу да троше, и како могу да подмире своје трошкове. При бирању лекара, инжењера, учитеља и свештеника, држава само треба да прописе законом: таква својства мора имати сваки од ових службеника. Општина... односно плате и других услова, прави (с њима) погодбу по својој увиђавности...“ „Држава уређује план општинске задруге, болнице, наставни план и која општина може и мора имати све те установе“ — према броју „душа“ и „имовном стању“; „... држава може уопште урадити све оно што данашње наше општине нису у стању да ураде. Али ту треба да се свршава мешање државе. Избор поменутих званичника, контрола над њиховим радом и њихово отпуштање треба да је у рукама општине.“

Из наведених података се види да је Светозар Марковић у постојеће уређење општина унео три суштинске промене: искључио полицијску контролу над општином и избором општинских органа, временски је одредио трајање њихових функција и пренео тежиште на збор, односно — на „општину“. („Никаква контрола ни од стране полиције ни од стране министра није потребна.“)

Ма колико да је имао поверења у човека и у способност општинара да увиде своје потребе, сами их регулишу и обезбеде материјална средства, Светозар Марковић није сматрао „да ће при оваквом устројству у општини понићи само руже без трња у нашој земљи“. Зато каже:

„Биће... много немарности за општинске ствари, биће свабе у одбору, суду и општини, биће злоупотреба са општинским имањем, биће забатаљивање школа, биће оговарање и заједање наместо просвете итд. То другче не може ни да се замисли код једног народа који је још доста необразован и који је за толико година нагањен и навикаван да ништа сам о себи не мисли и да се сам за себе не брине, но да се „власт“ о њему брине.”

Међутим, како даље наставља Марковић, пошто је и „под полицијским туторством било свију тих зала”, излази да је општинска самоуправа „једини пут да народ постане марљив за опште ствари и да се навикне да управља својим пословима”. Због тога и закључује своја „главна начела” за општинску самоуправу надом да се „сваки увиђавни човек лако... може уверити да је баш за наше околности општинска самоуправа најпреча потреба народна” (подвукла — Р. Г.).

У својим предлозима Светозар Марковић није испуштао из вида и многобројне објективне препреке које им стоје на путу: економску заосталост земље, разбијеност сеоских насеља и малобројност становништва у већини општина. Зато и каже да „према оваквом стању ствари врло је мучно да ће наше општине у многим крајевима Србије, још за дуго време постати самосталне”. Да би се и у таквој ситуацији нешто учинило, предлаже:

- да се општине тако групишу да у једној не буде мање „од 200 пореских глава”;
- да се у сеоским општинама одбори састају сваке недеље (код цркве или школе, пошто „наш народ недељом и празником не ради”), а у варошима и два пута, како би се послови обавили на време;
- да се повећа број функционера (од „самих општина”) према имовном стању општине, како не би терет послова пао само на неколико људи;
- да имућније општине, у првом реду варошке, „плаћају”... „своје званичнике”, а у сиромашним општинама „само пицаре”.

Ово би била „општа разматрања о устројству општина” Светозара Марковића, која би се „одмах могла спровести у живот”. („Главно да се код нас усвоје основна начела о општинској самоуправи, а само устројство општина лако би удесили људи који познају наш народ и њихове потребе.”)³¹

Како је Светозар Марковић своје предлоге о уређењу општина износио усред заострених дискусија о реформи „управне и судске струке” у којима су учествовали правници, политичари и група посланика у скупштини — па су се и конзервативне владе спремале на уступке — и његова полемика се надовезује на исте теме. Али тежиште преноси сада на срез — или „велику општину” — пошто је, по његовим речима, садашња „сувише мала”, а „округ или централа државна власт сувише су далеко да би могли утицати на развитак појединих општина и народа што у општини живи”.

Овде, међутим, има две оријентације: једну остварљиву у постојећим околностима, и другу — „на дуже време” и „којој треба тежити”.

³¹ Сви цитати узети из чланака Општина, који је објављен у Јавности 1874. године (Сабрани списи, књ. III, 294—315.

У првом случају предлаже среску самоуправу сличну општинској, са органима: среском скупштином (или збором), среским одбором и среском управом. Али и то да „устројством среске самоуправе постају непотребни и окружна начелства и капетанства” (тј. среска начелства — Р. Г.).

Среска скупштина би се састојала од око 50 посланика (приближно, зависно од величине срезова), слободно изабраних у општинама. Влада не би имала свог представника нити било каквог учешћа у избору среских органа („њој се само јавља избор ради знања”).

Надлежности среске скупштине су: да „утврђује буџет среза сваке године; она доноси закључке о свим важнијим предметима који се тичу целог среза, а који ће имати срески одбор и среска управа да изврше, као о подизању школа, грађењу путева и других грађевина, уопште о свим заједничким потребама целог среза”. Затим, да утврђује и трошкове који би ишли „на просвету, грађевине, санитарство итд.” С тим би државни буџет био мањи, утолико пре што отпадају издаци „на окружна и среска начелства”. Ако срески буџет буде и већи, за народ је и то боље из два разлога: „сам располаже средствима” и „не мора да трчкара за своје паре полицији и министарству и да моли за оно што је његово”.

Среска скупштина би, затим, „имала право да поднесе законодавној скупштини предлоге и израбене пројекте за државне законе”, а „Државни савет, као нека законодавна или саветодавна установа би (постајала) сасвим... непотребна”. На евангуални приговор да среска скупштина не би умела да обави тај посао, Светозар Марковић додаје да „селац и уопште „прост свет”, и ако можда не би умео тачно да формулише законски предлог, он добро зна шта му треба, а шта не, и то уме да каже, а то је главно. После на среску скупштину долазиће људи од свију струка, па и људи образовани; и можемо сигурно казати да ће у њима бити сваке године све више образованих чланова” (нарочито кад наша „интелигенција изиђе једном из калупа — бирократије”).

Срески одбор, „као стално представништво скупштинско, вршило би све текуће послове среске преко године који по самом устројству среза спадају у његов задатак”. Број одборника се не предвиђа (по једном ранијем предлогу „15 лица”) — то би зависило од броја „лореских глава” у срезу, као и од „количине посла”.

Среска управа (као „суд велике општине”) у истом је односу према скупштини и одбору, као општински суд према општинском збору и одбору. Сви чланови управе („око пет”) не би се бавили само суђењем, већ би се „установила порота за грађанска и кривична дела са једним стручним судијом”. Зато би у среску управу ушли људи и других занимања, а не само правници („агрономи, техничари, економисти и други”). Уз то би се установила „самостална финансијска управа” за „старање и рачуноводство о пушпном имању, чувању разних депозита; рачуна о данку и др.” Тиме би се растеретиле и среске управе и општински суд, а народни издаци не би порасли.

Увиђајући, међутим, да у Србији има и срезова који не би могли себи много помоћи, „сама управа среза поједе све среске приходе”, јер су мали по броју становништва, а брдовити — Светозар Марковић претпоставља да би број срезова требало свести на око 50. Држава би, разуме се, и тада морала да помогне сиромашне срезове у подизању школа, болница и других грађевина. Највећа је „оскудица”, по његовом мишљењу, у „стручно образованим

људима". При том мисли на инжењере, агрономе, лекаре, економисте и просветне раднике.

Што се тиче односа између државе и среза, „сма тра да срез мора бити умногоне потчињен држави; уопште да сва његова самосталност мора бити ограничена тачно државним законима". Потчињеност би се, разуме се, огледала у обавези примене само оквирних закона — о порезима, војсци, просвети, саобраћају — „једном речи", о „свим гранама државног живота".³²

Саопштавајући свој програм о уређењу општина и срезова, Светозар Марковић наглашава да се самоуправа општина не може остварити без реформи „у целој нашој државној управи". Зато полази и од реформе судства, пошто, по његовом мишљењу, и суд треба да буде „инструмент народне самоуправе". (Управо „без основног преобажаја судске струке ми не можемо добити ни општинску самоуправу; ни самосталну, јевтину и ваљану велику општину; ни укидање или преображај наших окружних власти.")³³

Према томе, нема на уму „канцелариске реформе", како то „мисли влада", већ промене „целог судског система".³⁴

И за реформу судства има два програма. Један, коме на путу „стоје грдне препоне", као „данашњи систем судски, са свим личним интересима", и на коме треба одмах радити и поред тога, и други — „најјевтинији и најправеднији", али који он оставља „за будућност", као „целу којој ваља тежити".

У делу програма за који каже да ће „бити мало практичнији", предлаже следеће промене, које се, тако исто, морају „поступно развијати", а да се не запусте његово основно начело, да се „суд преда у руке самог народа": „проширити за први мах делокруг општинског суда"; надлежност суда ваља ограничити каквоћом спорног дела, а не количином вредности". („Ако се... за општински суд... признаје да он може судити о границама имања... онда не треба ограничавати парнице... до 500 гроша... већ просто казати: општински суд суди о границама земље од ма колике вредности. То исто важи и о споровима за дуг, и за све остало.") О дуговима — „по меницама", освојини, уговорима или „за преступе или злочине" — општински суд неће судити. Што се тиче жалби на пресуде општинског суда „слаже се са мишљењем оне господе, који предлажу општински одбор као апелату..." (тј. неких посланика у Народној скупштини — Р. Г.)

За средски суд — судије „бира народ"; судије могу „и не бити правници". Судије суде — „по помети и само се помажу законом".

Како је средски суд састављен од петорице судија, сматра да „овде није нужно никакво друго суђење": „оно што не дође у надлежност општинског суда и средског, оставља се" — „параграфским судовима, са инстанцијама", тј. окружним, чији број треба да се сведе на „6 до 7, тако да на 200.000 душа, од прилике, дође један суд". Која су то дела, Светозар Марковић не наводи.³⁵

³² Сви цитати узети из чланака Срез и Срез и средска управа (Сабрани списи, IV, 9—27).

³³ Своје мишљење о реформи судства изнео је и поводом позива владе да се и јавност изјасни о реформи судства, које се критикује још од уставобранитељске владе (1842—1858) — као неефикасно.

³⁴ Сабрани списи IV, Суд и правда, стр. 28—29.

³⁵ Сви цитати узети из чланака Суд, Сабрани списи. IV, 48—55.

Уништење бирократског управљања у Србији, односно, успостављање народне самоуправе, Светозар Марковић условљава и реорганизацијом Народне скупштине.

Народну скупштину Светозар Марковић третира у неколико својих осврта. Критикујући устав од 1869. године, изнео је (1871) неколико напомена о томе „каква права она нема” по уставу, да би указао каква „треба да је скупштина”.

Прво, Народна скупштина у Србији „није законодавно тело”. Не доноси законе — једино „може да изјави потребу народну и своју жељу да се ово или оно учини. . .” Али кнез и влада нису обавезни да по предлозима скупштине и поступе.

Друго, скупштина, по уставу, нема „буџетско право”. Примедбе које би посланици ставили на висину и утрошак буџета — или на додавање издатака из државне касе преко оних буџетом предвиђених — влада исто тако није обавезна да прихвати.

Треће, уставом није загарантована „слобода говора народних представника у скупштини”. Ако би посланици критиковали рад било кога члана владе — што је иначе уобичајено у парламентарним системима — то би се у Србији сматрало као „омаловажавање власти” и, по тадашњем Кривичном закону, кажњени били би „као за преступ”.

Четврто, министри нису одговорни скупштини, већ кнезу — односно намесницима — који их постављају и смењују по свом нахођењу, итд., итд.

Према томе, у скупштинском систему Србије народне жеље зависиле су, по речима Светозара Марковића, „од владине увиђавности”. — „Влада може мислити да су неки закони најважнији за народ и њих ставити на дневни ред, а народ против тога не може ништа, јер је уставом право народа сведено на нулу.” Због тога, како даље наводи, улога скупштине је „тако малена и незнатна да не вреди онога трошка што се на њу троши. И без ње влада би издавала онако исте законе као што их је издавала, јер скупштина нема права да измени ни један једини члан закона само ако влада не жели ту измену”.

После критике уставних одредаба о Народној скупштини, Светозар Марковић изнео је своје предлоге о реорганизацији, који се своде, у основи, на успостављање парламентарне владавине. Међутим, за такву владавину, по његовом мишљењу, неопходно је претходно „озаконити окупљене скупштине” и јавне зборове у свим срединама и локалним заједницама. Српски народ је у огромној већини неписмен, те би се једино преко тих скупштине и зборова могло сазнати о његовим жељама и потребама. Без ових влада „наше народне скупштине неће бити никад „народна представништва”. — „Без ових установа ниједан наш државник не може предложити закон у „народном духу” и према „народним потребама”, јер до сада ни један нити је изучавао нити је имао прилике да изучи народ и његове потребе.” Наиме, „у први мах (тј. после ослобођења — Р. Г.) — „требало је неко државно уређење па је пренашано и превађано са стране, одакле је који дочепео. Сваки пут кад се је показала нека нова пукотина у државној згради, она је замењивана каквим новим преводом са стране”.

Да би парламентарни систем правилно функционисао неопходна је, по Светозаревом мишљењу, слобода штампе. Односно, неопходно је да се донесе нов закон о штампима, којим би се укинула тадашња „дупла цензура”, „штампарска и полицијска”.

На крају, Светозар Марковић поставља питање: „које људе ваља бирати за скупштину?” Увиђа тешкоће, пошто, како каже: „у

Србији нема образованих, независних људи, који би умели и хтели да бране интересе народне на скупштини." Ипак, препоручује „оно мало независних, образованих људи, који по нашим законима могу бити изабрани за скупштинаре". Неће да их „именује", али је „уверен да их народ познаје". „За остале скупштинаре препоручује најпре оне који туђе разлоге не мере по величини званија или богатства онога који даје разлоге."³⁶

Године 1874. Светозар објављује још један већи чланак о *Народној скупштини*, којим допуњује претходна излагања и јасније прецизира и начин избора посланика за скупштину и њене надлежности. Наиме, посланици би се бирали без икаквих ограничења везаних за имовно стање, тј. непосредно без изборног цензуса и уз слободу збора и договора. Само би на тај начин скупштина постала представник народног суверенитета, и централни орган власти који би компетентно доносио законе и истовремено се оспособио да, по његовим речима, реорганише из основа цео склоп државни". Како је Србија била монархија, Светозар Марковић, у склопу таквог система, владару оставља само право суспензивног вета. Скупштина би, затим, бирала и смењивала владе. Тиме би се и извршна власт подарила скупштини и спречило даље бирократско управљање.

Под истим условима бирала би се и Велика скупштина (која је постојала поред „обичне"), а она је надлежна, по уставу од 1869, да доноси уставе. Само, по предлогу Светозара Марковића, устав и закони би важили и без потписа владара, чиме се заобилазно изразио, у ствари, против монархије.

У доношењу устава и закона, Марковић придаје изузетан значај среској скупштини у том смислу што би и те скупштине подносила законске и уставне предлоге. Овим се, разуме се, потенцира улога локалне самоуправе у реорганизацији српске државе.

На крају, значајан је и предлог Светозара Марковића да се војска стави под контролу скупштине док траје заседање уставотворне скупштине. Претпоставља се да је овај предлог инспирисан сећањем на преврат од 1858, у коме је војска имала пресудну улогу.

Излагање закључује „главним погодбама": „да се законитим путем утврди народни суверенитет; да народ сам решава о својим потребама и да сам располаже свим средствима да изврши оно што је озаконо као потребно".³⁷

*
* * *

До изложених концепција о самоуправи општина и срезова, односно о уређењу српске државе, Светозар Марковић није дошао одједном. Оне су резултат његових поступних сазнања стицаних у политичкој борби и уочавању узрока стања које би требало изменити. На то указује део једног његовог писма (од 7. новембра 1873), у коме се наводи: „Ми смо ставили за основ нашег практичног рада нешто што се може постићи у данашње време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али одсудну тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу". А та „савршена победа" или „крајња мета" је: „остварење социјалистичког друштва".³⁸

³⁶ Исто. II, 326—335, чланак *Народна Скупштина*.

³⁷ Исто. IV, Из чланка: *Народна скупштина*, стр. 77—94.

³⁸ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1922, 94.

Састављен је тада и стварни програм (1873). У програму се предвиђа: „уништење данашње управне системе скупштинским решењем” (тј. реформама — Р. Г.), брисање зеленашких дугова (и „опраштање” оних код Управе фондова), образовање изборних судова, „да се полицијска управа преда општинама”, земљу могу поседовати само они који је обрађују — „сва остала припада општинама”. И, последња тачка програма, и као да није у сагласности са претходном, јер каже: „Да се српски народ осигура од пролетаријата нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску. Како се то може извршити и за које време, остаје да се испита” (подвукла — Р. Г.).

У програму се предвиђа и организовање партије, која треба („кад се буде организовала”) — „према овим општим начелима” — да изради „у детаљима план будуће организације српског друштва”, затим да разради „план за свој практичан рад”, као и „кад (ће) то и да постигне”.³⁹

4. ЕКОНОМСКА ОСНОВА САМОУПРАВНОМ УРЕЂЕЊУ СРБИЈЕ

Део програма о самоуправном уређењу Србије, који је остављен „за будућност”, а који превазилази оквире „практичне политике”, подразумева промене и у друштвено-економским односима.

У току излагања о самоуправи општина Светозар Марковић напомиње:

„Ностало је само једно устројство, које се у клици налази у патријархалној општини: устројство за заједнички рад у производњи, подели и размени. Рад за насушни хлеб — још остаје приватна ствар сваког појединца. Ово економско устројство управо и јесте нешто најтеже и најзаплетеније: зато оно остаје као последњи ступањ општинске организације, коју општина треба да постигне. То и јесте мета друштвеног уређења, но ми то за сада остављамо на страну”⁴⁰ (подвукла — Р. И.)

У многим се чланцима, међутим, то што се оставља „на страну”, ипак формулише: Србија треба да иде својим путем у социјализам („оригинално и на свом народном темељу”), тј. кроз „правилно организовање општинске заједничке производње у великом размеру”, да би се могла применити „сва научна открића која (је) увеличавају...” и извршила „подела производа по правилима што их само друштво постави”. При том капиталиста постаје излишан („никаква капиталистичка добит и никакво надметање није ту потребно”). Односно, како даље наводи, „нама је потребно само да усавршимо наше друштвене установе”, а што се „очевидно” најпотпуније (може) постићи „научним развојем наших народних уснова”, тј. породичних задруга и општина.⁴¹ Округ би се организовао „као скуп социјално-економских општина, а цела држава као скуп великих општина-округа”. Две године касније Светозар Марковић ће нагласити да сматра „као највећи напредак такво савезно устројство државе у коме би сваки срез био за себе једна целина, сасвим самостална у свом раду, па

³⁹ Исто, 170—171.

⁴⁰ Св. Марковић, *Сабрани списи* IV, 301, чланак *Општина*

⁴¹ Исто. III, 207, чланак *Србија на Истоку*.

би као такво самостално тело био члан савезне државе" („као што је, на пример, Швајцарска — Савез кантона"). Али, при томе, „замислила сасвим други развитак образованости у народу и сасвим другу организацију среза" („о величини његовој не говоримо — макар био као садањи округ или мањи но садашњи срез"), тј. „такво стање где би он био устројен као једна економска задруга, са својим просветним и финансијским установама и са својом политичком управом. У таквом стању, дабоме, морају се изменити одношаји срезова између себе и положај њихов спрам целог народа — спрам савезне државе. Али такво је стање далеко". Зато и прелази на „реформу наше управне системе у данашњем нашем стању", разматрајући „одношај нашег среза према нашој садашњој држави".

У наведеним концепцијама Светозара Марковића о уређењу Србије осећа се неоспорни идеолошки утицај и париских комунара из 1871. године, чији пример има у виду. Али, увек полазећи од стања у сопственој земљи и преображаја до кога би могло доћи „кад се стекну услови".

5. Реаговања влада и либерала на самоуправни програм и политичку активност Светозара Марковића

Сукоби између Светозара Марковића и либерала одговарали су намесничкој влади, пошто јој је био туђ и либерално-буржоаски демократизам посебно њихови захтеви за слободу штампе и одговорност министара пред парламентом, на чему су ови инсистирали и у скупштини и преко штампе. Став конзервативаца (напредњака) према овим захтевима најбоље је приказан у једном осврту из 1875. године, у коме се, пред осталог, наводи:

„Људи из странке либералне су од века натрашке схватили друштвени покрет у Србији, узимајући увек последицу за узрок и обратно. По својој краковидности ова партија код нас најпре тражи онаке установе, које ваља да буду резултат многих небројених и по масу народну кориснијих усанова, — на пр. потпуну личну безбедност, апсолутно слободну штампу итд. — све натрашке од економских и васпитних интереса народних, а заборавља да је слободна штампа и потпуна лична сигурност цвет, а не корен у друштвеним условима. Либерална наша партија заборавља да се кућа не почиње са шлемена, а не појима и то да ће наређење о слободној штампи и личној безбедности остати само црна слова на белој хартији, све докле, док се народ умно и економски не развије толико, да му те ствари буду од користи."⁴²

Овакав став према либералима несхватљив је ако се упореди са једном од изјава најеминентнијег либерала, Јована Ристића: „Крајности нису никада путеви слободе; умереност је пут, који слободи води, умереност је штит, који слободу чува. Ја нисам никада у моме веку налазио за добро да будем друг крајности и бујности, ишао сам свагда средњим путем и мислим да сам слободи ове земље привредио више но они који су ишли путем крајности."⁴³ Или ова изјава истог „либерала": „У земљама на западу данас тако је расположење против једне друштвене болести, против социјализма и комунизма, да се свуда предузимају мере спречавања таквих теорија. Јесу ли ове теорије праве или не, у то овде неће бити нужно

⁴² М. Миловановић, *Народни покрет у Србији. Отаџбина*, 1875, стр. 80—81.

⁴³ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 59—60.

да улазим, али готов сам свагда да их обарам. Искрено исповедам, у мени има социјализам и комунизам убеђеног противника."⁴⁴

Али ово је био став „старијих либерала”, чији је либерализам готово ишчилио седамдесетих година XIX века. Уз њих је постојала група „млабих либерала”, радикалнијих и одлучнијих у постављању демократских захтева, са много већим утицајем у скупштини и народу, чије би ми реализовање омогућило смењивање конзервативаца са власти. Била је реч према томе, о програмском размимоилажењу између политичких група чије су властодржачке амбиције биле везане за исти друштвено-политички систем.

Међутим, у одређеној констелацији политичких односа — између њих је долазило до сарадње и састављања заједничких влада, пошто је и у конзервативном крилу било „младоконзервативаца”. Најчешће их је уједињавала борба социјалиста против режима, на челу са Светозаром Марковићем. Јер његова оштрица је погађала и „оматорели либерализам” — нимало „опасан”, по његовом мишљењу, за конзервативце — као и либерализам „млабих либерала”. Према оцени социјалиста, либерали су се „издајнички” понели према начелима истицаним у време владавине кнеза Михаила. Најистакнутији међу њима, Владимир Јовановић, писао је: „Дух слободе обновио је државу нашу, дух слободе и нас ће укресити: у слободи је кључ за поправку, у слободи јемство за будућност, нашу.”⁴⁵ Али тада се налазио у изгнанству, док је под намесништвом — и даље — прихватио високе положаје у друштву и водио љуту борбу преко штампе са Светозаром Марковићем, који га је сматрао својим негдашњим учитељем. После смрти кнеза Михаила, како каже Марковић, либерали „су се толико наплакали над његовом политичком мудрошћу, енергијом и патриотизмом да су не само оправдали пред народом његову глупу и непоштену политику, него су је поставили као узор државничке мудрости и патриотизма и тиме дали непобедиво оружје у руке Блазнавца и Ристића, тих највернијих слугу Михаилових”. Из ових разлога и најављује потребу за новом странком („дружином”) да би се успешније повела „непоштедна” борба против „либералне странке”, пошто су њихови „путеви”, тј. социјалиста, и путеви либерала „сасвим развојени”.⁴⁶

Оријентација социјалиста ка потпуном „преуређењу Србије” по суштински „демократским начелима” (а не само формалноправним) и на „принципима народне самоуправе”, условљавала је и сарадњу и заједнички отпор конзервативаца и либерала, пошто је „преуређење” било уперено, према речима социјалиста, „против целог данашњег политичког и друштвеног поретка...”⁴⁷

Од изласка *Раденика*, у време „пропасти” париске комуне, који је устао у њену одбрану, напади на Светозара Марковића су усмеравани тако како би изазвали најтежу осуду: „У јавности је пуштен глас да Светозар Марковић и његови другови спремају комуњу у дунавским земаљама и да су већ саставили списак богатих људи које треба опљачкати.” Затим, да „*Раденик* припрема обарање династије и повратак Карађорђевића”. По речима Скерлића, *Радениково* писање о слободи и народној самоуправи, сматрало се као дражење на буну против „народне династије”.⁴⁸ Један од шаљивих владиних

⁴⁴ Исто, 31.

⁴⁵ В. Ј. Јовановић, *Србена и готован*, Нови Сад 1864.

⁴⁶ Св. Марковић, *Сабрани списи* I, 79—80 (Из писама Љуб. Велимарковића од 31. X и 24. XII 1868.

⁴⁷ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1922, 66.

⁴⁸ Исто.

листова, под именом *Ружа*, нападао је „разбојничку банду” око *Раденика*, чак и као саучеснике у убиству кнеза Михаила”. За њих су „владини посланици” у скупштини тражили „мацке” и „дериће”. — „Полицијски агенти су премлатили у једној београдској улици Васу Пелагића и... као скитницу протерали из Србије. Трговац Милан Вићентијевић осуђен је на 7 месеци затвора што се код њега нашла једна забрањена књига Светозара Марковића. Шабачки адвокат Јован Милинковић осуђен је на 13 месеци затвора што је до Обреновца однео један запечаћени пакет Марковићевих књига — *Неколико чланака*.” Скерлић даље наводи и то да „од противника као што су били тадашњи власници могло се све очекивати, у доба кад се на мртво име батинало и када су „антидинастичари” освајивали мртви по затворима”. Марковић је био принуђен да напусти Србију и пређе у Нови Сад „на наваљивање пријатеља који су се бојали за његов живот.” („У очи дана када је требало да буде затворен, Павле Михајловић га ноћу чамцем пребаци преко Саве.”)⁴⁹

У изгнанству Светозар Марковић наставио је да ради несмањеним еланом, па је тамо писао и своје најбоље дело — *Србија на истоку*.

Почетком 1873. године и у Аустро-Угарској се најављује прогањање емиграната као „Велико-Срба” и „комунца”, па је и Светозар Марковић протеран из Новог Сада. Задржавајући се кратко у Сремским Карловцима, враћа се у априлу 1873. у земљу — „зрелији у мислима, богатији у искуству и одлучнији но икад да настави стару борбу против свију зала од којих је страдала тадања Србија”.⁵⁰

Увиђајући, у ствари, кроз дотадашњу активност, да се у политичкој борби често мора ићи поступно, Светозар Марковић даје познату изјаву у *Јавности*: „Ми смо ставили за основ нашег практичног рада нешто што се може постићи у данашње време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али одсудну тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу.” Зато и саставља програм 1873. год., који треба да спроведе будућа странка — кад се организује и пошто га „развија у детаљима” према народним потребама. Да би о тим потребама био обавештен, спроводи анкету у народу преко *Јавности*. *Јавност* кроз то стиче све већу популарност. Број претплатника расте, а у Скупштини се повећава и група присталица Адама Богосављевића, који делимично заступају његове идеје. Али истовремено долазе и напади са супротних страна: од либерала, којима је сметало све оно што је превазилазило њихове умерене политичке захтеве, док су га конзервативци и даље обележавали као „комунца” и „антидинастијаша”. Јануара 1874. године Светозар Марковић је допао затвора, наводно, због повреда Закона о штампи и „антидржавне” и „антидинастичке” активности.

На суђењу, у оптужници, поред осталог, наведено је: — „Г. Марковић уобразио је да је он тај очекивани месија, који ће земљу ову реформисати у духу социјалистичких начела, безобзирно је отвораним својим пером... нападао на најважније установе земаљске”, као што су „скупштина и владини посланици у њој”. Не само то, него је „нападао и вређао”... „и сама уставна права владоца” „и правдао подизање буне...”

Да би се ови наводи потврдили, из чланака Светозара Марковића цитирана су не, у првом реду, места која садрже идеје о „со-

⁴⁹ Исто, 66—68.

⁵⁰ Исто, 89—91.

цијалистичком преображају” Србије, већ места која су се могла тумачити као антимонархистичка да би осуда била уверљивија, као: „Народ је увек сматрао да има права да збаци кнеза, те да постави другог, у кога се више уздао да ће радити добро.” Тужилац је при овом наводу запоставио чињеницу да су до тога момента у Србији збачена два владара, а један је убијен, што се могло прихватити и као подсећање на протекло искуство — а и као опомена — да се није ишло на осуду по сваку цену. Јер Обреновићи су, исто тако, враћени на престо посредством једне буне. Светозар Марковић је осуђен на годину и по дана затвора.

Пуштен је на слободу до потврде, преиначења или одбацивања пресуде од стране Апелационог, односно Касационог суда.

У међувремену не држи се по страни, већ интензивно ради на програму о уређењу централне управе, односно и општине и суда. Али пресуда је потврђена уз смањење казне на девет месеци.

У затвор је спроведен у врло тешком здравственом стању, боловао је од катара црева, што се доцније претворило у туберкулозу. Једна учитељица („једномишљеница”), са којом се срео у Свилајнциу приликом спровођења у пожаревачки затвор, пише сестрама Нинковић (његовим блиским пријатељицама): „да се боји за Светозара, он је веома слаб”.

На молбу, упућену министру правде Борђу Ценићу, којом је тражено да се казна затвора замени новчаном — што су и лекари препоручивали — министар је одговорио: „Нека управа тога завода извести осуђеног Марковића да у преступљењима које смерају на то да праве неред у земљи, да власт поткопавају и да руше постојеће стање, што све потреса из темеља праве услове који су нужни да би друштво грађанско стално напредовати и поступно развијати се могло, — ја не могу никакав предлог да чиним Кнезу да се изречена казна другом којом блажијом замењује.” Као што се види, овим ставом је потпуно разголићена суштина сукоба, као класног, између социјалиста и представника „грађанског друштва”, чије су основе ови угрожавали радом на постављеном социјалистичком програму.

У затвору, Светозар Марковић наставља интензивно да ради и поред опомене затворског лекара „да напусти сваки рад, јер му живот долази у питање”. Инсистирајући и даље на започетом програму, пише, поред осталог: „Гарантије за народну слободу и благостање тражимо у ваљаним законима и ваљаним установама. . . самоуправа општинска биће нам главна основа у излагању мисли”, јер без тога „не можемо да замислимо народ као слободан. . .” Односно, инсистира и даље на потреби „да народ постане господар у општини, срезу, скупштини и држави, да без икаквих ограничења исказује свеје потребе, мисли и осећања. . .” (из *Гласа јавности*). Зато се влада окреће и против *Гласа јавности* на исти начин као и против ранијих листова. Званична штампа пише поново да „комунци дижу рогове”, да као „чопор пуне дечурлије” и „умни пролетаријат” у Крагујевцу, под фирмом комунизма, раде за Карађорђевића. Тиме је изречена пресуда и овом листу. Исто тако, и следећи лист *Ослобођење*, покренут „за науку и политику”, у коме се „првашња борба против капитализма све више окреће у борбу против бирократије или, боље рећи, против полиције — влада оглашљује као издајничко предузеће” за „сејање мржње против владајућег кнеза и династије” — да би га, најзад, забранила.

И по изласку из затвора Светозар Марковић наставља рат против полицијског терора и либерала, који су сада, више него раније,

на истим позицијама са конзервативцима (тј. напредњацима), у односу на његове идеје и политичку активност.

На крају, услед неизлечиве болести и пред опасношћу од новог хапшења — пошто су га пријатељи отргли од рада — напушта земљу „ради „лечења“, у коју се више није вратио.

*
* * *

Има места претпоставци да је Светозар Марковић осуђен не толико због својих социјалистичких идеја, колико због „ометања мирног развитка грађанског друштва“ својом борбом против намесничких и конзервативно-либералних влада, бирократског управљања земљом и полицијског терора. Јер та борба је много више имала одјека у народу, због социјалних услова и свакодневног народног искуства — и поред тога што је од стране влада окарактерисана као „комунистичка“, антидинастичка итд. Јер владе су оправдано страховале да не добе до „преврата“ као толико пута раније. Једна „буна“, која се десила у Крагујевцу 1873. године, у току заседања Народне скупштине, то и доказује. У децембру те године дошла је група од око 150 сељака да од владе тражи обуставу извршења судских пресуда по дуновима да се не би сељачка имања продавала у бесцење (као подстрекач буне означен је Јеврем, брат Светозара Марковића).

Отуд и доношење одлуке о укидању телесног кажњавања (1873) није било без утицаја борбе Светозара Марковића и његових свакодневних напада на полицију, иако су то укидање тражили и либерали у скупштини. Само, и ту је Светозар Марковић ишао даље од захтева за укидање телесног кажњавања — тражио је укидање полиције, чију би функцију, без терора, обављали не „владици“, већ избрани и од народа смењиви органи. Колико је у томе био у праву доказује „жалба“, са разних страна, против, наводно, „распуштености народа“ — „управо што су укинуте батине“. У истом извору се констатује: „Види се да стари васпитачи, остављени без старих дисциплинских средстава, не умеју да се послуже новима.“⁵¹

*
* * *

Упорност у захтевима Светозара Марковића за успостављање самоуправног уређења Србије произлазила је из његовог убеђења да је, како је истицао, „за народно благостање нужно“. Да би се ипак, остварило, било је „неопходно да се бирократски систем управе уништи“ — па су и његова највећа залагања усмерене на то.

Међутим, таква „залагања“ подривала су економске и политичке основе опстанка тадашњег „грађанског друштва“ у Србији.

⁵¹ М. Б. Милићевић, *Дневник*, 1. VII 1875., *Српски књижевни гласник*, 16. VII 1931.

Résumé

Ružica Guzina

SVETOZAR MARKOVIĆ SUR L'ORGANISATION DE L'ÉTAT EN SERBIE

Svetozar Marković a acquis ses premières convictions de la fatalité des changements de l'ordre social et de l'organisation d'État en compagnie des libéraux, particulièrement de Vladimir Jovanović qu'il considérait, sous ce rapport, comme son maître. Cependant, lorsqu'une bonne part de libéraux, révolutionnaires de 1848—1858, a adhéré aux conservateurs, «faisant compromissions avec leurs principes» — en général après la mort du prince Michel Obrenović — Svetozar Marković se sépara d'eux. Et il commença sa lutte au sein de la société dite *Ujedinjena omladina srpska* (Jeunesse unie serbe) et ensuite contre le régime au cours de son activité politique ultérieure jusqu'à sa mort.

Dans son article «Illusions serbes» il non seulement démasqua le gouvernement anti-populaire de la régence et des libéraux — puisque le successeur du prince Michel, Milan Obrenović, était mineur — mais aussi se décida résolument pour une activité visant à la transformation de la société et de l'État serbe sur les bases de socialisme et d'autonomie.

Dans une série d'articles et d'études, tels que: Commune, Arrondissement, Département, Cour, Cour et justice, Assemblées départementales et Assemblée nationale — il propose des réformes qui aboutiraient à une démocratisation totale de l'administration intérieure en Serbie et «remettraient le pouvoir entre les mains du peuple».

Tous les organes — locaux aussi bien que centraux — seraient électif et révocables par le peuple. Dans ce contexte, il prévoit le suffrage universel pour les deux sexes et sans restriction par des conditions de fortune et de position sociale des électeurs. En parlant des cours de justice il met en relief qu'elles devaient devenir aussi «un instrument de l'autonomie populaire».

Quant à l'organisation de l'état serbe, à partir de la commune jusqu'à l'Assemblée nationale, il donne toujours des solutions concrètes, en critiquant en même temps sévèrement le mode bureaucratique et autocratique existant de gouverner la Serbie.

Dans la seconde partie de son programme il indique les voies de transformation économique de la Serbie, avec la collectivisation au village, pour faire éviter aux ouvriers et aux paysans toutes les difficultés auxquelles se heurtaient ces catégories de la population dans les pays capitalistes de l'Europe Occidentale à son époque.

Cependant, il laisse cette transformation qui est, à son avis, «des plus difficiles et des plus compliquées» pour l'avenir, c.à d. elle devra être réalisée lorsque «le concours des circonstances le permettra». Et tous ses efforts visaient à cet avenir.